

УДК 94 (477)

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В ТВОРАХ НАУКОВО-ОСВІТЯНСЬКОЇ ЕЛІТИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

NATIONAL IDEA IN THE WORKS OF THE SCIENTIFIC-EDUCATIONAL ELITE OF THE NADDNIPRYANIAN UKRAINE BEGINNING THE EARLY XX CENTURY

Сіницький А. Ц.,

кандидат історичних наук, кафедри суспільних наук, Поліський національний університет (Україна, Житомир), e-mail: sinickiy18@gmail.com

Sinitskiy A. Ts.,

Ph.D., assistant professor of social sciences Polissya National University (Ukraine, Zhytomyr), e-mail: sinickiy18@gmail.com

У статті в рамках історико-культурного й літературного дискурсу комплексно аналізуються особливості висвітлення національної ідеї у творах науково-освітянської еліти наддніпрянської України початку ХХ ст. Виявлено, що у вказаний історичний період відбувався процес консолідації науково-освітянської еліти та вироблення в її середовищі базових компонентів національної ідеї, які у майбутньому мали сформувати ідеологічні основи становлення української політичної нації. Встановлено, що наукова-освітянська, просвітницька та публіцистична діяльність української інтелігенції на початку ХХ століття здійснювалася в умовах жорсткого політичного й ідейного пресингу та переслідувань з боку царського режиму, які особливо посилилися після революційних подій 1905 року. З'ясовано, що робота науково-освітянської еліти на території наддніпрянської України відбувалася у тісному зв'язку з представниками західноукраїнської інтелігенції. При цьому окремі наукові діячі працювали як на Східній Україні, так і на українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії. Доведено, що саме на початку ХХ століття зусиллями науково-освітянської еліти було закладено ідейне та організаційно-партійне підґрунтя для Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. Був створений потужний політичний месидж щодо незворотності формування Української держави на принципах національної ідеї, що був у подальшому реалізований в 1991 році.

Ключові слова: національна ідея, науково-освітянська еліта, література, публікації, освіта, вища школа, ідеологія, державотворення.

The article, within the framework of historical, cultural and literary discourse, comprehensively analyzes the peculiarities of the coverage of the national idea in the works of the scientific and educational elite of Naddnipryan Ukraine at the beginning of the 20th century. It has been revealed that during this historical period there was a process of consolidation of the scientific and enlightened elite and formation in its environment of basic components of the national idea, which in the future were to form the ideological foundations of the formation of the Ukrainian political. It is established that scientific and educational, educational and publicistic activity of the Ukrainian intellectuals at the beginning of the XX century was carried out in the conditions of rigid political and ideological pressure and persecutions from the imperial mode which especially amplified after the revolutionary events of 1905. It was revealed that the work of the scientific and educational elite in the territory of Naddnipryan Ukraine took place in close connection with representatives of the West Ukrainian intelligentsia. At the same time, individual scientists worked both in Eastern Ukraine and on Ukrainian lands, which were part of the Austro-Hungarian Empire. It was proved that it was at the beginning of the 20th century that the efforts of the scientific and educational elite laid the ideological and organizational-party foundations for the Ukrainian National Democratic Revolution 1917-1920. A powerful political message was created regarding the irreversibility of the formation of the Ukrainian state on the principles of the national idea, which was further implemented in 1991.

Keywords: national idea, scientific and educational elite, literature, publications, education, higher school, ideology, state building.

Постановка проблеми. Формування розуміння національної ідентичності є важливим для державотворення за участю представників науково-освітянської еліти, інтелігенції. У разі якщо ця соціальна група відсутня, національна ідея так само не розвинена або формується у викривленому вигляді, під впливом інших держав чи політичних сил. Історія багатьох недержавних народів світу є тому підтвердженням.

На щастя України, науково-освітянська еліта нашого народу на початку ХХ століття була представлена такими видатними постатями як М. Грушевський, Б. Грінченко, А. Кримський та багато інших. Зрештою саме у цей період відбувалося формування політичних партійних сил, які спочатку обстоювали автономію України, а потім (такі як М. Міхновський) взяли в основу своєї політичної програми її самостійність у сучасному розумінні цього терміну.

За оцінками вітчизняних дослідників, формування патріотичного мислення у представників української інтелігенції на території наддніпрянської України на початку минулого століття відбувалося за несприятливих умов. Царський режим, що намагався мінімізувати автономістські прояви у всіх регіонах величезної імперії, всіляким чином обмежував прояви національної свідомості української інтелігенції. Більше того, на противагу українській національній ідеї режим висував власний імперський російський міф. Зазначене вимагало від представників науково-освітянської еліти нашого народу висунення власної системи «національного історичного коду». Зокрема, М. Грушевський у своїх творах намагався, спираючись на приклади з української історії, розставити ті наголоси, які були необхідні для розуміння інтелігенцією української національної ідеї, що становило важливе значення для політичного майбутнього нашої країни.

Саме у той час почала остаточно оформлюватися наукова концепція відокремлення українців від ідеї «єдиного російського народу» і концентрація на власних національних пріоритетах. Зокрема, статті М. Грушевського у багатьох виданнях Сходу і Заходу України містили у собі інформацію, яка синтезувала відомості про постаті й пам'ятки минулого нашої держави, а у сукупності – формували цілісну картину неперервності української історії [7, с. 288-360].

Водночас у багатьох випадках представники наддніпрянської наукової та освітянської еліти все ще слідували у фарватері російської оцінки події попередніх століть. Зокрема, саме на межі ХІХ – ХХ століть популярною в інтелектуальних колах була дискусія про протиставлення історичних постатей двох гетьманів Війська Запорізького – Б. Хмельницького й І. Мазепи та, відповідно, «українців-богданівців» і «українців-мазепинців». Далеко не всі дослідники нашої країни могли у той час заявити про те, що І. Мазепа як і Б. Хмельницький був патріотом України і діяв в інтересах нашого народу.

Зрештою, слід зазначити і про політизацію українського національного руху. У той час як

старше покоління наукової та викладацької еліти концентрувало власні зусилля навколо скасування заборон щодо української мови (Емський указ тощо), молодше покоління вчених, викладачів і письменників почало говорити про політичні права українського народу – звичайно у контексті не повної самостійності, а «загальних демократичних свобод». У подальшому ці вимоги представників різних центрів українського руху (середні школи, гімназії, університети) були оформлені у вигляді програмних настанов відповідних організацій (гуртків, спілок, об'єднань). Для розуміння відповідних кількісних показників варто навести статистичні дані російської поліції, відповідно до яких чисельність учасників українського національного руху на межі XIX – XX ст. становила 438 осіб і з них понад 100 осіб діяли у Києві [11, с. 7].

Існує вагомий зв'язок даної дослідницької проблеми із важливими науковими та практичними завданнями. Питання ролі національної ідеї в творах науково-освітянської еліти наддніпрянської України початку XX ст. знаходиться на стику багатьох наукових дисциплін – історії, культуро- й літературознавства, філософії історії, соціології тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Серед вітчизняних авторів, які спеціально досліджували окреслену проблематику, слід назвати таких як С. Бойко, І. Гирич, Л. Мельник, С. Панькова, Л. Філоретова та ін. У дисертаційних працях, монографіях та публікаціях вказаних науковців йдеться про актуальні питання українського відродження кінця XIX – початку XX ст., а також концепти національної ідеї, які значною мірою ґрунтувалися на славетному минулому нашого народу.

Відаючи належне вже проведеним дослідженням і науковим розвідкам, слід водночас зазначити про наявність значного числа лакун у питанні саме наукової систематизації відомостей про ідейні пошукання, що містилися в творах української наукової й освітянської інтелігенції на рубежі XIX – XX століть і вказували на ріст національної свідомості та налаштованості на державотворення української нації.

Виходячи із вказаного, метою статті є спроба комплексного здійснення аналізу передумов, проявів та наслідків висвітлення національної ідеї в творах науково-освітянської еліти наддніпрянської України початку XX ст.

Об'єктом дослідження даної наукової розвідки є твори представників української науково-освітянської еліти у згаданий історичний період. Відповідним чином, **предметом дослідження** виступає ідейно-політичний контекст цих праць.

У ході дослідження застосовувався широкий спектр наукових методів – як загальнонаукових, так і міждисциплінарних, а також спеціальних. Взявши за основу системний підхід до вивчення доробку української науково-освітянської еліти, широко використовувалися методи аналізу й синтезу. Водночас були застосовані історико-описовий, формально-стильовий та компаративістський

методи, які використовувалися відповідно для розгляду еволюції української національного руху на межі позаминулого й минулого століть.

Хронологічними рамками наукової розвідки обраний початок XX століття і це може бути аргументоване тим, що саме у цей період відбувалася консолідація науково-освітянської еліти та публікація її представниками ряду важливих наукових та літературних доробків, що лягли в основу концепції і політичного світогляду окремішності України від Російської імперії.

Виклад основного матеріалу статті. З кінця XIX століття інтелігенція наддніпрянської України пройшла через важливий етап переходу від українофільства в культурній сфері до політичної активності. Представниками молоді в середовищі наукової та освітянської еліти були діячі, які вперше сформулювали політичну запитану позицію української нації – серед них були Д. Антонович, М. Байздренко, М. Базькевич, Б. Камінський, І. Липа, Л. Мацієвич, М. Міхновський, Д. Познанський, М. Русов, В. Фоменко тощо. На той час багато із цих осіб були ще студентами. Серед впливових українських структур із політичним забарвленням слід насамперед згадати «Братство тарасівців» та Загальну українську організацію. Ці об'єднання опікувалися координацією культурницької діяльності українського спрямування під прикриттям земств. В основному їх діяльність зосереджувалася на Київщині та Лівобережній Україні (Полтава, Харків). В основі національної ідеї на той час позиціонувалася українська мова, яку представники «тарасівців» намагалися постійно вживати у повсякденному житті, а також у навчальних і культурних закладах. У подальшому виникла «Молода громада» (20 членів на чолі з І. Липою й М. Яценком) [9, с. 223].

Сучасні науковці стверджують, що на той час українська національна еліта була малочисельна, вона не мала політичного досвіду та єдності поглядів щодо майбутнього устрою України. Водночас ці діячі сформували певний культурний базис, ідейну платформу для подальшого автономістського, а потім і самостійницького руху наддніпрянських українців [9, с. 230].

На межі XIX і XX століть консолідації української інтелігенції навколо національної ідеї сприяла т.зв. «війна ювілеїв». Російська влада пропагувала для відзначення події 250-річчя Переяславської ради (1904 р.) і 200-ліття Полтавської битви (1909 р.). Представники польських патріотичних кіл (насамперед в Австро-Угорщині) згадували про 500-ліття Грюнвальдської битви (1910 р.) і 250-річчя другого відступу Хмельницького з-під Львова (1909 р.). Натомість українці намагалися пропонувати інші річниці, зокрема 250-річчя від смерті Б. Хмельницького (1907 р.), а також 250-річчя Гадяцької унії (1908 р.). Остання подія виявляла історичне прагнення українців на політичну інтеграцію з державними утвореннями поза межами Московії/Росії. Відтак наступним закономірним месиджем став би вихід України зі складу Російської держави.

Серед найбільш видатних представників наукової еліти України почесне місце займає Михайло Грушевський, який безпосередньо причетний до створення української модерної нації, а також формування національного пантеону. Також він забезпечив передумови для вже згаданої політизації «українофільського» руху, конкретизації його гасел і вимог. У подальшому наукова, культурницька, освітня, а згодом і економічна еліта України при формуванні власної політичної програми апелювала саме до праць М. Грушевського, насамперед до його фундаментальної «Історії України-Руси», яка стала гранд-нарративом, націєтворчим проектом [6].

Потенціал публіцистики М. Грушевського виявився настільки великим, що він на десятки років наперед сформулював українські націєтворчі пріоритети, які безсумнівно актуальні для нашої країни та її історичної пам'яті до сих пір [13].

Ініціювавши національний контекст власних історичних пошуків під час своєї наукової діяльності у Львові (кінець XIX століття), М. Грушевський, повернувшись на наддніпрянську Україну, продовжив цю наполегливу працю [10, с. 24]. Водночас він визнавав, що порівняно із Галичиною, суспільна свідомість української інтелігенції на Наддніпрянщині знаходилася ще на «українофільській стадії», що ускладнювалася жорсткою цензурою царського режиму, які не допускали у наукових і літературних творах саме вживання слова «Україна» [12, с. 130]. Тим більше вважалося неприпустимим будь-які натяки на українську державність та український «проект» загалом. З огляду на вказані обставини М. Грушевський був змушений враховувати вимоги російської цензури для публікацій у «Літературно-науковому віснику» [2, с. 84-88].

Загалом понад 300 статей М. Грушевського-науковця, виданих на початку XX століття й присвячених українській національній ідеї, можна згрупувати у рамках таких тем:

- ідея української соборності, єдності Сходу і Заходу України (у подальшому отримала реальне втілення в ході Злуки УНР і ЗУНР у січні 1919 року);
- категорична відмова від малоросійства;
- концепція українського національного відродження другої половини XIX ст.;
- розповсюдження на всі землі нашого народу єдиної назви «Україна»;
- позиціонування мови як найважливішого засобу етнічної ідентифікації й консолідації українців;
- створення модерної еліти українських політиків;
- впровадження українського контексту у школі та вищій освіті.

У подальшому в творах М. Грушевського простежується прагнення до трансформації державного устрою Росії – у напрямі федералізації національних територій, що би сприяло автономізації України з перспективою її незалежності. До цього слід додати соборницьку місію його публікацій у «Літературно-науковому віснику», яка передбачала встановлення єдності між східними й західними українцями – причому не лише між представника-

ми еліт, але й між широкими верствами населення. Власне сам М. Грушевський подав приклад у цьому справі, намагаючись інтегрувати у межах єдиного інтелектуального простору Наукове товариство імені Шевченка у Львові й Українське наукове товариство в Києві [8, с. 56].

Подальшим кроком на шляху ствердження національної ідеї стала поступова відмова М. Грушевського від використання двочленного терміну «Україна-Русь» на користь власне «України». Як стверджує С. Плохій, орієнтовно з 1904 р. науковець вживає лише термін «Україна» (стаття «Очерк истории украинского народа», 1904) [15, с. 178-179]. Вказане зокрема позначилося на другому виданні четвертого тому найважливішої праці М. Грушевського, де він особисто виправив «українсько-руський» на «український» (на друкарському примірнику першого накладу) [17].

У рамках національного ствердження М. Грушевський відгукнувся і на відзначення 100-річчя від дня народження Миколи Гоголя (1909 р.), одним із перших трактуючи цього визначного діяча як українця за походженням і духом [5].

Іншим яскравим представником української інтелігенції, котрий активно апелював до національної ідеї, був Б. Грінченко. Він створив ряд українських підручників та заснував видавництво, що розпочало створення народно-просвітницької літератури. Власне національну ідею Б. Грінченко ототожнював із національною школою. У 1898 р. він був причетний до спроби фундації видавничого проекту «Русини з початком XX ст.», де аргументовано обстоювалася потреба в українському державотворенні.

У перші роки нового XX століття Б. Грінченко намагався дати обґрунтування українській національній ідеї у ряді публікацій. Ідеї педагога знайшли відображення у функціонуванні і програмних засадах Української народної партії, зокрема суспільно-політичній моделі майбутнього устрою України. Із кінця 1905 по 1910 рр. Б. Грінченко причетний до функціонування системи «Просвіти» на наддніпрянській Україні [1, с. 69]. При цьому, покладаючи на «Просвіти» великі надії, видатний літератор і педагог стверджував: «Наші просвітні Товариства понесуть хвилі розумного життя, світло науки і мистецтва в найдавніші закутки України, поширять і зроблять популярними надбання культури нашої української і світової... Товариство має на меті допомагати розвитку української культури і першим чином прививати українському народу в його рідній мові» [16, с. 425].

Власне «Просвіти» стали тим легальним осередком діяльності представників науково-освітнього середовища, який дозволяв трансформувати українську національну ідею з елітного у масовий ідеологічний концепт. Починаючи з жовтня 1905 р. «Просвіта» діє у Катеринославі (фундатор – Д. Яворницький), а згодом – в Одесі (засновники М. Комаров, І. Липа, І. Луценко, С. Шелухін). У подальшому цей процес поглиблюється й активізується: в 1906 р. «Просвіти» виникають у Чернігові й на Правобережжі – Київ (О. Андрієвська,

Л. Глібов, О. Калинська, М. Коцюбинський, Ф. Левицька, І. Шраг, Л. Шрамченко), Камінець-Подільський (Ю. Сіцинський, К. Солуха, К. Старинкевич, В. Чехівський), а у 1907 р. у Миколаєві (М. Аркас, П. Каракаєв, Л. Ківшик, Ю. Литвин, І. Лобко, Г. Науменко, П. Скляр). Паралельно із цим відкривалися дрібніші «Просвіти» у різних регіонах Наддніпрянщини [9, с. 227-228].

Говорячи про творчість науково-просвітницької еліти підросійської України на початку минулого століття, пов'язану із формуванням національної ідеї, варто побіжно згадати і про ідеологічних опонентів і відвертих ворогів української самостійності. Одночасно з українським національним відродженням у Києві в перші роки ХХ ст. відбувалося розповсюдження російськомовних періодичних видань, а також виникнення приватних чоловічих і жіночих гімназій [4]. При цьому вказаний процес відбувався, зрозуміло, за цілковитої підтримки офіційного Санкт-Петербурга й генерал-губернатора у Києві.

Як відомо, найбільш запеклими і принциповими з російських політичних сил були представники монархізму. Заперечуючи сам факт існування окремого українського народу, називаючи його «етнографічною малоросійською групою великого російського народу», ці діячі формували сучасною мовою «мейнстрім» імперського мислення тодішньої російської правлячої еліти. Більше того, окремі «штампи» цієї шовіністичної ідеології (української мови як самостійної не існує, українську національну ідею придумали в Австро-Угорщині для підриву Російської держави тощо) до сих пір використовуються Росією у гібридній війні проти нашої держави.

Результати дослідження. Підсумовуючи вищевикладене, можна прийти до наступних висновків у контексті проблематики даного дослідження:

- на початку ХХ століття на території наддніпрянської України, тобто тієї частини нашої держави, яка у той час входила до складу Російської імперії, відбувався процес консолідації науково-освітньої еліти та вироблення в її середовищі базових компонентів національної ідеї, які у майбутньому, на думку представників вітчизняної інтелігенції, мали сформувати ідеологічні основи становлення української політичної нації;

- наукова-освітня, просвітницька та публіцистична діяльність української інтелігенції на початку ХХ століття здійснювалася в умовах жорсткого політичного й ідейного пресингу та переслідувань з боку царського режиму, які особливо посилювалися після революційних подій 1905 року;

- робота науково-освітньої еліти на території наддніпрянської України відбувалася у тісному зв'язку з представниками західноукраїнської інтелігенції. При цьому окремі наукові діячі – такі як М. Грушевський – працювали як на Східній Україні, так і на українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії;

- на початку ХХ століття зусиллями науково-освітньої еліти було закладене ідейне та організаційно-партійне підґрунтя для Української на-

ціонально-демократичної революції 1917-1920 рр. Більше того – був створений потужний політичний месидж щодо незворотності формування Української держави на принципах національної ідеї, що був у подальшому реалізований в 1991 році.

Перспективними напрямками дослідження можна вважати порівняльний аналіз висвітлення ідеї національної окремішності у представників української науково-освітньої еліти та інтелігенції інших народів Російської імперії на початку ХХ століття. Крім того, вартим уваги міг би стати розгляд ролі у формуванні української національної ідеї не лише видатних постатей на кшталт М. Грушевського чи Б. Грінченка (а також інших науковців, викладачів, письменників), але й усього «освіченого класу» України (тобто тих осіб, котрі мали середню або вищу освіту), що мав визначати історичну динаміку та культурно-політичне обличчя країни. Вирішення цих питань із системним залученням вітчизняних й іноземних джерел дозволить краще зрозуміти роль науково-освітньої еліти у процесах українського державотворення в ХХ столітті.

Список використаних джерел

1. Бойко С. Борис Грінченко як представник української національної еліти кінця ХІХ - початку ХХ століття. *Українознавчий альманах*. 2013. Вип. 14. С. 67-71.
2. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ - початок ХХ ст.): монографія. Київ: Укр. письменник, 2014. 496 с.
3. Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ: НАН України, Інститут української археографії, 1994. 286 с.
4. Грушевський М. Видавничу кризу. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)»*. Львів: Світ, 2005. С. 106-114.
5. Грушевський М. Ювілей Миколи Гоголя. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)»*. Львів: Світ, 2005. С. 378-381.
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т.; 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. Т. І [репринт 3-го видання]. Київ: Наукова думка, 1994. 736 с.
7. Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)»». Львів: Світ, 2005. 792 с.
8. Дашкевич Я. Михайло Грушевський і початки організації української науки. *Вісник АН УРСР*. 1991. №9. С. 52-60.
9. Занік Я. М. Вплив української національної еліти на модернізаційні процеси у суспільстві (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Історичні записки*. 2012. Вип. 36. С. 222-232.
10. Крип'якевич І. «Відвічна вісь» України. *Сьогочасне й Минуле*. Львів, 1939. Ч. 1. С. 24-29.
11. Мельник Л. М. Ідеї національної еліти в історії української політичної думки другої половини ХІХ ст.: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2007. 18 с.
12. Панькова С. Проблеми національної науки та вищої школи в публіцистиці Михайла Грушевського. *Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції*. Київ; Львів, Вінниця; Кам'янець-Подільський; Бар, 2005. С. 128-135.
13. Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського поміж двох революцій (1907 - березень 1917). *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. Т. 3: Серія*

«Суспільно-політичні твори (1907 - березень 1917)». Львів, 2005. С. V-XVI.

14. Пастух Б. В. Борис Грінченко – безкомпромісний лідар національної ідеї: Публіцистичні есе. Луганськ: Книжковий світ, 1998. 160 с.

15. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського; перек. з англ. М. Климчука. Київ: Критика, 2011. 600 с.

16. Філоретова Л. М. Учительська еліта як складова частина антиурядового руху напередодні Першої світової війни. *Еліта і цивілізаційні процеси формування нації. у 2-х томах*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, 2006. Т.1. С.425-426.

17. Pankova Svitlana. Volume 4 of the History of Ukraine-Rus': Between Two «Ukrainian Wings in Mighty National Flight». *Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus'*. Edmonton; Toronto, 2017. Vol.4. S. XXI-XLVII.

References

1. Boiko S., 2013, Borys Hrinchenko yak predstavnyk ukraïnskoi natsionalnoi elity kintsia KhIKh - pochatku KhKh stolittia (Borys Hrinchenko as a Representative of the Ukrainian National Elite of the Late Nineteenth - Early Twentieth Centuries). *Ukrainoznavchyyi Almanakh*, 14, pp. 67-71.

2. Hyrych I., 2014, Ukraïnski intelektualy i politychna okremishnist (seredyna KhIKh - pochatok KhKh st.) (*Ukrainian Intellectuals and Political Separateness (Mid-Nineteenth and Early Twentieth Centuries)*): monograph. Kyiv: Ukraïnskyi Pysmennyk.

3. Hrinchenko B., Drahomanov M., 1994, Dialohy pro ukraïnsku natsionalnu spravu (*Dialogues on Ukrainian National Affairs*), comp. by A. Zhukovsky, NAS of Ukraine, Institute of Ukrainian Archeography, Kyiv.

4. Hrushevskyyi M., 2005, *Vydavnycha kryza* (Publishing Crisis). *Hrushevskyyi M. S. Works*: in 50 vols. vol. 2: Series "Socio-Political Works" (1907-1914)". Svit, pp.106-114.

5. Hrushevskyyi M., 2005, Yuvilei Mykoly Hoholia (Anniversary of Mykola Hohol). *Hrushevskyyi M.S. Works*: in 50 vols. vol. 2: Series "Socio-Political Works (1907-1914)". Svit, Lviv. pp. 378-381.

6. Hrushevskyyi M. S., 1994, Istoriiia Ukraïny-Rusy: V 11 t (*History of Ukraine-Rus: in 11 vols*); 12 books / ed. by: P. S. Sokhan and others [reprint of the 3rd edition]. Naukova Dumka, Kyiv.

7. Hrushevskyyi M. S., 2005, Tvory: U 50 t. (*Works: In 50 vols.*) / ed. by P. Sokhan, Ya. Dashkevych, I. Hyrych and others; Chief Ed.: P. Sokhan. Volume 3: Series "Socio-Political Works (1907 - March 1917)". Svit, Lviv.

8. Dashkevych Ya., 1991, Mykhailo Hrushevskyyi i pochatky orhanizatsii ukraïnskoi nauky (Mykhailo Hrushevskyyi and the Beginnings of the Organization of Ukrainian Science). *Bulletin of the USSR Academy of Sciences*, 9, pp. 52-60.

9. Zanic Ya. M., 2012. Vplyv ukraïnskoi natsionalnoi elity na modernizatsiini protsesy u suspilstvi (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). (Influence of Ukrainian National Elite on Modernization Processes in Society (Second Half of XIX - Beginning of XX Century)). *Istorychni zapysky*, 36, pp. 222-232.

10. Krypiakievych, I., 1939, «Vidvichna vis» Ukraïny (The Eternal Axis of Ukraine (Vidvichna Vis Ukraïny)). *Present and Past (Stohochasne I Mynule)*. Lviv, 1, pp. 24-29.

11. Melnyk L. M., 2007, Idei natsionalnoi elity v istorii ukraïnskoi politychnoi dumky druhoi polovyny XIX st. (*The Ideas of the National Elite in the History of Ukrainian Political Thought in the Second Half of the Nineteenth Century*): author's abstract of the thesis for ... candidate of political sciences. Taras Shevchenko National University of Kyiv.

12. Pankova S., 2005, Problemy natsionalnoi nauky ta vyshchoi shkoly v publitsystytsi Mykhaila Hrushevskoho (Problems of National Science and High School in Journalism of Mykhailo Hrushevskyyi). *The Historical and Literary Heritage of Mikhail Hrushevsky*: Proceedings of the Inter-regional Reserch and Training Conference. Kamianets-Podilskyyi; Kyiv; Lviv, Vinnytsia, pp. 128-135.

13. Pankova S., 2005, Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho pomizh dvokh revoliutsii (1907 - berezen 1917). (The Journalism of Mykhailo Hrushevskyyi between the Two Revolutions (1907 - March 1917)). *Hrushevskyyi M. S. Works*: In 50 vols. / ed. by: P. Sokhan, Y. Dashkevych, I. Hyrych, etc.; ed. by P. Sokhan. vol. 3: Series "Socio-Political Works (1907-March 1917)". Lviv, pp. V-XVI.

14. Pastukh B. V., 1998, Borys Hrinchenko – bezkompromisnyi lytsar natsionalnoi idei (Borys Hrinchenko - Uncompromising Knight of National Idea: Publicistic Essay). Luhansk:Knyzhkovyyi Svit.

15. Polokhii S., 2011, Velykyi peredil. Nezvychna istoriia Mykhaila Hrushevskoho (*Great Redistribution. The Unusual History of Mykhailo Hrushevskyyi*); translation from English by M. Klymchuk. Kyiv: Krytyka,

16. Filoretova L. M., 2006, Uchytel'ska elita yak skladova chastyna antyuriadovoho rukhu naperedodni Pershoi svitovoi viiny (The Teaching Elite as an Integral Part of the Anti-Government Movement on the Eve of the First World War). *Elite and Civilization Processes of Formation of Nations*. in 2 vol. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, 1, pp. 425-426.

17. Pankova S., 2017. Volume 4 of the History of Ukraine-Rus': Between Two «Ukrainian Wings in Mighty National Flight». *Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus'*. Edmonton; Toronto, 4, XXI-XLVII.